

DE PINTOS: SOBRE UN HETERÓNIMO (O GAITEIRO) E OUTRAS COUSAS

Xesús Alonso Montero

NOTA PRELIMINAR

Como lembrarán os asistentes ó acto académico de homenaxe a Xoán Manuel Pintos (Pontevedra, 22 de xaneiro), a miña disertación, non moi breve, foi dita, non lida, o que me obriga agora a sintetizar a partir dun esquema, feito para esa ocasión, “ad hoc”. Omíto algunhas pequenas partes, especialmente o exordio no que lembrei, con gratitude de erudito, ós pontevedreses distinguidos no estudo da vida ou da obra de Pintos, entre eles, Filgueira Valverde, Antonio Odriozola, Isidoro Millán, Rafael Chacón e José Ramón Couto Fariña. Pontevedreses ou non, mencionei, pouco despois, o nome de varios profesores interesados a fondo na obra literaria de quen foi, como sentenciou Ramón Cabanillas, “a pedra de alicerce da nosa renacencia” (1952)¹. Fíxeno para animar a eles e ós seus alumnos a comprometérense co autor do que aínda hai que exhumar algúns textos, anotar moitos deles e resolver non poucas cuestións ecdóticas, labores que o Ano Pintos debería coroar².

Foi Pintos o primeiro precursor ou precursor de precusores. O profesor Xove Ferreiro acaba de probar que o noso homenaxeado xa escribiu en galego un poema no ano 1842 (2009), o ano no que Eduardo Pondal e Rosalía de Castro eran moi nenos, o ano no que Curros Enríquez e Lamas Carvajal aínda non naceran e o ano no que Francisco Añón e Alberto Camino estaban inéditos en lingua galega. O texto de Pintos de 1842, unha carta en verso a seu pai, non só está en galego senón que nela fai un alegato a favor do galego, reivindicación, a partir desta data, omnipresente na súa obra literaria. Ninguén tan comprometido, antes de 1876, ano

1 Reproducido na *Obra completa* por min preparada (Cabanillas 1981: 380-83).

2 Aproveito a presente ocasión para subsanar un “lapsus” da miña conferencia: a omisión dunha achega tan laboriosa como valiosa, a *Obra poética dispersa* de Pintos, compilada, editada e anotada en dous volumes pola profesora María do Carme Ríos Panisse (Pintos 2006).

do seu pasamento, con “San Idioma Gallego”, santificación na que Pintos tamén foi pioneiro³.

Pintos, como defensor da lingua galega, foi un valedor idóneo. Non se esqueza que bebeu a fondo, para coñecela ben, en dúas fontes tan limpas como fecundas: a realidade popular —inescusable daquela— e as obras lexicográficas do P. Sarmiento, de quen foi editor e entusiasta panexirista. Como recolledor dos ditos e xeitos máis enxebres da fala viva, foi fértil o labor desenvolvido en 1853, o Ano da Fame, aquela data na que multitudes de xentes das aldeas imploraron nas cidades galegas a caridade dos ricos ou das familias de folgado pasar. Hai que supoñer que o señor Pintos, home honrado e espírito moi sensible, mentres exercía a caridade na súa casa, tomaba nota mentalmente de voces e formas non urbanas, formas e voces que, xa no escritorio familiar, consignaba e anotaba coidadosamente, sen que os mendicantes se decatasen de que, mentres recibían unha caridade material, estaban a ofrecer un ben doutra índole. Foi Murguía, nun libro moi coñecido, *Los precursores* (1886), quen, nunha nota moi citada do capítulo “Ignotus”, revelou esta actividade do lingüista pontevedrés:

El Sr. D. Juan Manuel Pintos, que merecía, por sus grandes conocimientos, ser el autor de nuestro desconocido *Diccionario gallego*, me confesaba que jamás había hecho mayor acopio de voces que en aquel tristísimo *año del hambre*. Si esta ocasión se hubiera aprovechado para conocer nuestro Folklore, seguramente que hubiéramos podido hoy presentar a la consideración de todos un pasado poético superior hasta al de los mismos pueblos que pasan por poéticos por excelencia.

Cómpre agradecer a noticia e, asemade, amosar a sorpresa polo desexo manifestado. Ignoro cal sería a metodoloxía dos investigadores á hora de recoller romances, lendas e descrición de vellos costumes entre unha poboación mísera e desesperada; ignoro tamén se había, na Galicia de 1853, eruditos capaces de faceren esas indagacións e colleitas naquel cataclismo social protagonizado por miles e miles de aldeáns xotados dos seus lares e lugares.

Nesta altura xa se sabía que don Xoán Manuel era un excelente latinista, razón pola cal, aínda xurista de profesión, fora nomeado profesor de Latinidade e Humanidades no Instituto de Pontevedra, e non moito despois os letrados galegos

3 Figura no anuncio d'A *gaita gallega tocada polo gaitero ou Carta de Cristus para ir deprendendo a ler, escribir e falar o idioma gallego e aínda máis*, publicado por Antonio Odriozola, en facsímile (Pontevedra: Imp. de José y Primitivo Velas, 1852) no seu libro *Las imprentas de Pontevedra en el siglo XIX* (1989: 96).
Xa o publicara antes, normativizando as grafías, Isidoro Millán en *Retallos de poesía e prosa* (Pintos 1975: 29).

estaban convencidos de que o autor d'A *gaita gallega* era unha autoridade en idioma galego, no léxico nomeadamente. O propio Murguía solicita a súa colaboración para compoñer o Glosario dos *Cantares gallegos* de Rosalía⁴.

HOMENAXE Ó GAITEIRO, A UN HETERÓNIMO

O lector lembrará que, pouco despois de facer as consideracións anteditas, anunciei, non sen sorpresa por parte do auditorio, que “neste acto non estamos a homenaxear a Xoán Manuel Pintos, pois a quen viñemos celebrar é o autor d'A *gaita gallega*, que non foi o señor Pintos senón O Gaiteiro”. Sabido é que don Xoán Manuel, pontevedrés da media burguesía, Licenciado en Dereito, profesor de Instituto e directivo do Liceo Casino, non era a persoa máis adecuada para escribir en galego o Evanxeo que propuxese ós galegos a redención da vella lingua do país, neste momento inescrita (practicamente) e patrimonio só dos estamentos populares. Quen estaba en condicións de asumir a autoría do sorprendente catecismo da galeguidade era outra persoa, alguén que falase e sentise como as xentes populares, e ninguén mellor ca O Gaiteiro, o músico que, desde había séculos, utilizando o instrumento máis tradicional de Galicia, conviviu, porque era coma eles, coa xente do común. A bandeira que non pode enarborar o señor Licenciado en Leis pola Universidade, debe izala O Gaiteiro, intérprete auténtico dos sentires populares. Por esta vía, o señor Pintos renuncia á súa personalidade habitual e encárnase noutra persoa, noutra máscara, que este é o significado etimolóxico do latín “persona”. A persoa escolleita, a d'O Gaiteiro, non é a máis habitual no seu existir burgués e profesional pero é máis auténtica, a única auténtica para o mester que se propón. Estamos, pois, ante un heterónimo non menos lexítimo que os creados, décadas despois, por Antonio Machado e Fernando Pessoa.

Quen por primeira vez se achegou ó autor d'A *gaita gallega* desde esta óptica foi Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda no ensaio “Os que se ocultan: a práctica do pseudónimo na literatura galega” (1992), ensaio no que fai unha incursión noutro heterónimo ben coñecido por Pintos. Imponse citar “in extenso” as dúas incursións:

Mentres os especialistas non digan outra cousa, consideraremos ó Padre Sarmiento, tipificado *avant la lettre* en case todo, o precursor desta tradición na literatura galega. Como é ben sabido, Sarmiento, que dedicou grande parte da súa obra ó estudio da lingua galega, unicamente nos legou dous textos neste idioma, unhas breves liñas de prosa e mailas 1.201 coplas que compoñen o “Coloquio

4 O Glosario, de 207 entradas, só o asina Murguía (con inicial: M).

de 24 gallegos rústicos”. Estas coplas, escritas con ocasión da exaltación ó trono de Fernando VI, teñen a súa orixe nas notas de viaxe que Sarmiento elaborara en 1746, durante unha estancia en Galicia. Na carta adicatoria do “Coloquio”, dirixida ó P. Rábago, Sarmiento indica que o seu intento foi recopila-lo maior número posible de voces e frases galegas, que servisen de base para un comentario lingüístico. Traballo que, como explica o ilustre frade, non ía sen problemas:

Apenas cumplí en 9 de marzo los quince años de mi edad, cuando a 3 de mayo de 1710 salí de la villa de Pontevedra para Madrid a tomar el hábito en este monasterio de San Martín. [...] Desde el año dicho de 10, nunca hablé, ni leí, ni escribí tres períodos en lengua gallega, y en cuanto a leer, apenas sabía que hubiese monumentos escritos en ese idioma, hasta el dicho año de 45 que vi infinitos pergaminos y papeles, y leí tal cual por curiosidad. Tampoco he sido aficionado a hacer coplas, pues cuando el diablo pudiera tentarme en la juventud a hacer de *Saul inter poetas*, caí en la tentación de leer libros serios e instructivos, a que me introdujo el acaso de tener algunos a mano. (Sarmiento 1970:76).

Así pois, nin o xénero, nin o estilo, nin a lingua das tales coplas se compadeían coa personalidade literaria de Sarmiento, que nunca compuxera poesía, que nunca escribira en estilo “rústico” e “pueril” e que nunca o fixera en lingua galega. Impúxoselle, en consecuencia, a necesidade de crear, ó tempo que as coplas, ó autor que as puidese producir, un autor que desenvolvese, con autenticidade, o discurso expositivo. Mergullado nas lembranzas da infancia, recordou Sarmiento a Marcos da Portela, “el rústico más advertido, picarón y gracioso que allí traté aún siendo yo niño” (ibid.: 82), e atribuíulle a redacción do “Coloquio”, que faría preceder desta inscrición: “El poeta Marcos da Portela”. Distanciábase así Sarmiento do obxecto da súa produción, ó tempo que homenaxeaba a unha persoa que o impresionara na súa nenez.

Distanciamiento e desbordamento de personalidade volveremos a encontrar en Juan Manuel Pintos Villar, que foi, significativamente, o primeiro editor das “Coplas” do Padre Sarmiento. Seis anos antes, en 1853, Pintos publica *A gaita gallega*, obra que, pese á súa significación histórica, non ten atopado entre nós a glosa debida. Refírome, en concreto, a que ningún dos críticos que dela se teñen ocupado parece encontrar interesante ou significativo o feito de que na portada da mesma Pintos non reivindicou a súa paternidade. O título reza así: *A gaita gallega tocada polo Gaiteiro, ou sea Carta de Cristus para ir deprendendo a ler, escribir e falar ben a lengua gallega, e aínda máis*. Sorprende que en tódolos manuais de literatura se diga, con notorio desprecio da verdade, que Juan Manuel Pintos Villar foi o autor da *Gaita gallega*, cando na portada desta non figura outro nome có do Gaiteiro. Se non ousamos atribuír a Fernando Pessoa os poemas de Álvaro Campos, ¿qué nos autoriza a ignorar que Pintos delegou no Gaiteiro do Burgo a autoría da repetida obra?

No seu título, tan longo como axeitado, a *Gaita* defínese como unha “Carta de Cristus”, isto é, como un manual de primeiras letras para a aprendizaxe da lingua galega. ¿E que mellor có gaitero, o personaxe que encarna o espírito do país, para protagonizar esta tarefa? En efecto, estruturado en sete “foliadas”, o fío condutor do libro é o diálogo –modalidade doctrinal por excelencia– entre o Gaitero e o seu acompañante e discípulo, o Tamborileiro. Este, chamado Pedro Luces, é forasteiro, o que nos brinda a oportunidade de asistir ó seu proceso de conversión ó idioma galego, e, como promete o título, aínda máis, á causa de Galicia.

Aínda que singular, a idea de Pintos non era nova. Como puntualizou Xesús Alonso Montero (1974), outras renacencias teñen vinculado os primeiros berros de afirmación cultural a un músico popular e a un instrumento típico. Bástenos recordar que a obra máis importante, nos inicios da Renaixença catalana, é *Lo gayter del Llobregat* (1841), de Joaquín Rubio i Ors, bastante anterior ó manual galego.

Pero o proxecto de Pintos era moito máis ambicioso. Moi a miúdo se esquece que, ó mesmo tempo cá segunda edición da *Gaita gallega*, apareceu o *Breve diccionario gallego escrito por el Tamborilero para facilitar la inteligencia de la Gaita Gallega tocada por el Gaitero* (1853). Temos así que Pintos se escindiu en dúas personalidades, Gaitero e Tamborileiro (1853), que son o alter ego do autor, pero non no sentido psicolóxico, senón como instancia da palabra: son a súa voz. Voz que posúe, en cada un deles, diferentes matices: o Gaitero goza do dominio que da lingua tiña Pintos, e do seu entusiasmo; o Tamborileiro disfruta do seu saber científico e filolóxico. Vemos, pois, que a creación de ambos personaxes, autores de cadanseu libro, en absoluto obedece a un desexo de ocultación por parte de Pintos. Gaitero e Tamborileiro son consecuencia dunha estratexia consciente de produción, unha estratexia pedagóxica destinada a producir certos efectos. Pese a todo, Pintos non vería saír a segunda setena de foliadas do Gaitero, nin concluíría a publicación do *Breve diccionario* do Tamborileiro, que chegou ás palabras coor... color. Supoño que por falta de demanda, concretada, naquel entón, na escasez de subscritores. Pero a súa aventura tería, afortunadamente, continuación (Álvarez 1992: 81-82).

A autora deste ensaio dedica, logo, unha páxina moi esclarecedora a O tío Marcos da Portela, creación de Valentín Lamas Carvajal, “herdeiro directo, neste sentido, de Sarmiento e de Pintos” (Álvarez 1992: 83), quen na súa mocidade quizais oíu falar das excelencias idiomáticas do señor Marcos da Portela, natural de Outeiro, en Monte Porreiro (nas aforas de Pontevedra) e falecido en 1756, tal como probou documentalmente Filgueira Valverde (1972). A autora de “Os que se ocultan...” fai referencia a un traballo meu nestes termos:

Aínda que singular, a idea de Pintos non era nova. Como puntualizou Xesús Alonso Montero (1974), outras renacencias teñen vinculado os primeiros berros de afirmación cultural a un músico popular e a un instrumento típico. Bástenos recordar que a obra máis importante, nos inicios da Renaixença catalana, é *Lo gayter del Llobregat* (1841), de Joaquín Rubió i Ors, bastante anterior ó manual galego.

No traballo indicado, “Gaita y gaitero en la Literatura” eu achegaba estes datos:

Vincular los primeros gritos de autoafirmación cultural a un músico popular y a un instrumento típico es algo que se da en otras *renaixenças*, en la catalana, por ejemplo. Reparemos en estos títulos: *Lo timbaler del Besòs* (de Eusebi Pascual), *Lo flavioler del Ter* (de Andreu Pastells), *Lo tamboriner del Fluvià* (de Pau Estori-cla)... El libro más importante, en estos inicios de la Renaixença, es *Lo gayter del Llobregat*, de Joaquín Rubió i Ors, cuya primera edición en volumen es de 1841, anterior, pues, al manual poético-dicástico de Pintos. (Alonso 1974: 207)

Rubió i Ors (1818-1899), que foi catedrático de literatura española na Universidade de Barcelona (e Reitor), iniciou a súa vida de poeta en catalán no *Diario de Barcelona* cunha

sèrie de poesíes..., signades amb el pseudònim *Lo gayter del Llobregat* (nom extret del títol de la primera de les peces). El 1841 les recollí totes, afegint-hi algunes inèdites, en un volum d'un pròleg on reivindicava l'us del català per a la cultura i que es convertí en manifest i veritable inici del moviment romàntic de la Renaixença... (Bou 2000: 661).

Estraña un pouco que un escritor catalán se ocultase debaixo do fol dun gaitero das ribeiras do Llobregat, pois naquel tempo e naquel país o idioma catalán, non sen problemas, aínda era falado con normalidade e habitualmente por unha parte importante da burguesía, o que non acontecía, co galego, en Pontevedra (nin en Santiago, nin na Coruña...). Aínda así, o señor Rubió, profesor universitario moi coñecido, opta pola estratexia de travestirse de músico popular, de gaitero, por entender que o seu chamamento catalanófilo soaría, deste xeito, máis auténtico, máis da terra e da tradición.

Ninguén, que se saiba, averiguou se Pintos, en Pontevedra, tiña noticia, en 1853, de *Lo Gayter del Llobregat*, xa editado en volume doce anos antes. Cumpría averigualo. Si sabemos que tres décadas despois varios escritores galegos colaboraron na

edición políglota, en catro tomos (1888-1902), do libro de Rubiό. En efecto, traducen poemas ó galego Xosé Pérez Ballesteros, Antonio de la Iglesia, Juan Barcia Caballero, Alfredo Brañas, Francisco Mª de la Iglesia e Manuel Martínez González. Tamén se sabe que o propio Rubiό se interesou pola principal voz do Rexurdimento, froito do cal foi o poema “A la memoria de na Rosalía de Castro de Murguía” (1891), con versos coma estes:

Ella passà pel mon
com tortra viuda,
cantant cansons de amor;
imes ay, quan tristas!⁵

VARIA SOBRE O POETA PINTOS E A GAITA GALLEGA

Sobre Pintos, como poeta, a nosa historiografía literaria é moi parca en gabanzas, non así co escritor comprometido coa causa da galegitude e co lexicógrafo. É tal a admiración que estas dúas facetas da súa personalidade suscitan que, ás veces, os eruditos apelan a toda a súa xenerosidade para emitir algunhas palabras gasalleiras sobre os seus versos. Eu creo que non era, como opina Cabanillas, “poeta sobre-puxante de vibradoiro estro”, pero algúns dos seus poemas posúen unha notable dignidade estética. Xa na Foliada primeira batemos co soneto

Ou Galicia, Galicia, boi de palla,
cánta lástima ten de ti o Gaitero!
O aguillón que che meten é de aceiro
e con el muito forza te asoballa.

Este poema, sobre a marxinação e a resignación de Galicia, proba que *A Gaita gallega* non só se escribe “para ir dependendo a ler, escribir e falar ben” o idioma galego senón para concienciar ós galegos dos graves problemas extralingüísticos. Estamos ante un manual de agravios e reivindicacións que vai máis alá da rexeneración idiomática, tal como indica o estrambote “e aínda máis”, a secuencia final do título de tan insólito tratado.

5 Tamén a tradución galega de Salvador Cabeza de León. O texto catalán e o galego reproducense en *Coma poética para Rosalía de Castro* (Alonso 1985), antoloxía por min preparada.

O soneto citado, ademais dun texto de notable valía literaria, é o primeiro soneto da literatura galega moderna. Desde Carré Aldao a hoxe figura en varias antoloxías.

A musa social de Pintos (léase o Gaiteiro) non carece de valía literaria cando describe a fame do ano 1853 na terceira Foliada:

Deitouse a fame ó longo dos sembrados
enriba dos centeos, trigos, millos !
Deixou tódolos frutos mirrados,
Ay, nosos fillos!
Perdemos o traballo e a semente
tolleuna o temporal das leiras!
Máis valera que foran co esa enchente
aldeas inteiras!

Son dez as estrofas de que consta esta composición, das cales as cinco últimas constitúen unha reflexión para que os ricos exerzan a súa caridade, o que non só suscitaría os parabéns dos esfameados (“Os probes cantarán a súa gloria”) senón que conferiría á mesma riqueza a debida condición moral:

Que nunca o rico bos alaudos ten
si adora, como a Dios, a súa riqueza,
e non arría un chavo por ninguén
ri da probeza.

Estamos, de cheo, ante un poema docente, ante un poema feito para ensinar, para adoutrinar; neste caso, para facer ver ás clases acomodadas a necesidade de repartiren unha parte da súa riqueza, o que Pintos plantea en termos non revolucionarios, sempre dentro da concepción conservadora da época, predicada “urbi et orbi” polo pensamento cristián.

Cómpre aclarar que Pintos, nado en 1811, é un poeta da Ilustración, un poeta no que “o didactismo do século XVIII está máis presente na súa obra que o espírito romántico”, como sinalou Carballo Calero (1962: 73). Pintos está de cheo no espírito que moveu a pluma de Jovellanos cando escribiu, en 1776, a “Carta de Jovino a sus amigos salmantinos”, epístola na que postulaba, moi claramente, a “didascálica poesía”, tanto que, ó dirixirse a Delio (Diego Fadeo González), proponlle

... asocia
 tu musa a la moral filosofía,
 y canta las virtudes inocentes
 que hacen al hombre justo y lo conducen
 a eterna bienandanza. Cantaluego
 los estragos del vicio...⁶

Así pois, Pintos, aínda que algo serodio, é un poeta neoclásico (nace no ano en que morre Jovellanos), ademais dun poeta na liña de certos preceptistas clásicos, nomeadamente de Horacio, a quen cita en bastantes ocasións. Da súa *Ars poetica* son estes dous versos, milleiros de veces citados:

Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci,
 lectorem delectando pariterque monendo⁷.

É unha consigna moi tida en conta polos poetas da Ilustración, clima no que aínda respiraba Pintos en 1853, obstinado na tarefa poética de ensinar deleitando, ou sexa, de mesturar o “útil”, o proveitoso, co “doce”, co literario. Esa dimensión literaria, non moi pequena, teñen as cinco primeiras estrofas do poema da fame de 1853, unha composición na que as cinco últimas son unha reflexión moral e relixiosa sobre a riqueza cando esta coexiste entre xentes extremadamente menesterosas. Pero Pintos aquí e noutras páxinas non carece de estro. Fernández del Riego seleccionou, ademais do soneto citado, esta composición (1957: 22-26)⁸.

Debe quedar claro que, case sempre, Pintos foi un poeta didáctico, “didascálico” (usándonos o termo de Jovellanos), tan comprometido coa función docente e ilustradora da poesía que foi capaz de ofrecernos na foliada quinta unha ladaíña de 160 voces galegas (case todas pouco comúns) organizadas en dez serventesios de versos dodecasílabos sempre ben medidos e rimados. O Horacio pontevedrés, “qui miscuit utile dulci”, nesta ocasión ofrécenos un “minimum” de literatura e un “maximum” de utilidade. Cumpría e urxía, como fose, “deprender” o galego, neste caso un galego só coñecido por falantes moi enxebres.

A *gaita gallega*, pioneiro e rico catecismo dicáctico-poético de galeguidade, foi unha peza da nosa bibliografía moi escasa e moi cobizada polos mellores bibliófilos, entre eles Fermín Penzol, quen confesaba en 1957, con mágoa, que nunca atopara

6 Versos 252-57 da “Carta” en Gaspar Melchor de Jovellanos, *Poesías* (1961: 117-128).

7 Son os versos 343-344 da *Ars poetica* ou *Epistola ad Pisonem*.

8 Antologou dous poemas máis d’A *gaita gallega*: “Somente cando soa na Lanzada” e “Tou porroutou...”.

no mercado un exemplar (Lorenzana 1957: 3). En 1981 a Real Academia Galega publicou unha edición facsimilar pouco canónica pero que puxo nas nosas mans, “grosso modo”, o tesouro lingüístico, os pioneiros acentos reivindicativos e os acertos literarios de Pintos (aínda non definido, con precisión, como o Gaiteiro). Eu non tardei en publicar unha reseña entusiasta cun título do que non estou repesante: “*A gaita gallega* de 1853: ¡Xa era hora!” (1981). Bastantes anos despois, en 2002, a profesora Carme Hermida publicou a primeira edición non facsimilar.

Sabido é que en vida do autor —chamémoslle, agora, Xoan Manuel Pintos Villar— saíron dúas edicións, textos que xa planteaban problemas a un bibliógrafo tan meticuloso como Antonio Odriozola en 1981. Sobre “As edicións da *Gaita Gallega* de Juan Manuel Pintos” pronunciouse hai anos, con importantes datos novos, o profesor Xosé Xove Ferreiro (1996). É tanta a importancia da *Gaita Gallega* de Pintos e tal a problemática das foliadas das dúas edicións pontevedresas dos anos cincuenta do XIX, que cómpre esforzarse na procura de exemplares que nos permitan facer facsímiles correctos dunha e doutra edición. Pistas ofrécese nos traballos citados e, sobre todo, no catálogo *A Imprenta en Galicia. Século XIX. Volume II*, que menciona, entre exemplares completos e incompletos, ata seis. A ficha correspondente pode confundir a algúns lectores, pois nela, despois do longo título do libro, os editores consignan, entre claudatos, [por el (sic) Tamborileiro], referido á segunda edición (Cabano 2002: 905).

Eu finalizo, no Ano Pintos, cunhas palabras estampadas no título da súa importantísima e problemática obra: bibliógrafos, editores e críticos teñen que traballar “aínda máis”. Non merece menos o autor “da pedra de alicerce da nosa renacementa”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1974): “Gaita y gaitero en la Literatura”, en *Gran Enciclopedia Gallega*. Vol. 14. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, 207.
- (1981): “*A gaita gallega* de 1853: ¡Xa era hora!” *Hoja del Lunes* 6/VII/1981.
- (1985): *Coroa poética para Rosalía de Castro*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria (1992): “Os que se ocultan: a práctica do pseudónimo na literatura galega”, *Anuario de Estudios Literarios Galegos* 1992, 69-92.
- Bou, Enric (dir.) (2000): *Nou diccionari 62 de la Literatura Catalana*. Barcelona: Edicións 62.

- Cabanillas, Ramón (1952): “A laboura de avantora”, *Galicia* (Centro Gallego de Buenos Aires) 266.
- (1981): *Obras completas*. Vol. 3. Madrid: Akal. Edición e notas de Xesús Alonso Montero.
- Cabano Vázquez, José Ignacio (ed.) (2002): *A Imprenta en Galicia. Século XIX*. Vol. 2. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Carballo Calero, Ricardo (1962): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (1957): *Escolma de poesía galega*. Vol. 3. O século XIX. Vigo: Galaxia.
- Filgueira Valverde, Xosé (1972): “Marcos da Portela existió en realidade. Murió en 1756”, *Faro de Vigo* 13/VIII/1972.
- Jovellanos, Gaspar Melchor de (1961): *Poesías*. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos. Edición de José Caso González.
- Lorenzana, Salvador [Fernández del Riego, Francisco] (1957): “Conversa con Fermín Penzol, o gran bibliófilo galego”, *Galicia Emigrante* 26, 3.
- Odriozola, Antonio (1981): “Una edición facsímil del primer libro escrito en gallego”, *Faro de Vigo* 19/VII/1981.
- (1989): *Las imprentas de Pontevedra en el siglo XIX*. Pontevedra: Diputación Provincial.
- Pintos, Xoan Manuel (1975): *Retallos de poesía e prosa*. A Cruña: Real Academia Gallega. Edición de Isidoro Millán González-Pardo.
- (2002): *A Gaita gallega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Edición de carne Hermida.
- (2006): *Obra poética dispersa*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Edición de María do Carme Ríos Panisse.
- Rubió i Ors, Joaquim (1891): “A la memoria de na Rosalía de Castro de Murguía”, *La Patria Gallega* 5, 6.
- Xove Ferreiro, Xosé (1996): “As edicións da *Gaita Gallega* de Juan Manuel Pintos”, en Ramón Lorenzo e Rosario Álvarez (coord.), *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela: Universidade, 605-622.
- (2009): “Un texto inédito de 1842 de Juan Manuel Pintos”, *Boletín da Real Academia Galega* 370, 253-275.